

DOI No: <http://dx.doi.org/10.29228/Joh41834>

Makale Türü: Araştırma makalesi
Geliş Tarihi: 18.02.2020
Kabul Tarihi: 17.06.2020
On-line Yayın: 25.06.2020

ArticleType: Research article
Submitted: 18.02.2020
Accepted: 17.06.2020
Published Online: 25.06.2020

Atıf Bilgisi / Reference Information

Şahbaz, M. İslamiyet Öncesi Türklerde Saç Kültürü. *Journal of History School*, 46, 1490-1507.

İSLÂMİYET ÖNCESİ TÜRKLERDE SAÇ KÜLTÜRÜ

Mehibe ŞAHBAZ¹

Öz

İnsanoğlunun ürettiği maddi ve manevi her şey kültürdür. Bir bakıma kültür, toplumu; toplum da kültürü şekillendirir. Yani toplum içinde yetişen her birey kültürünü öğrenir ve o kültürün etkisiyle şekillenir ve olgunlaşırken, kendinden de bir şeyler katarak kültürünü şekillendirerek gelecek kuşaklara aktarır. Kültür, toplumsal ve tarihsel özelliğinin yanı sıra, tarihin akışı içerisinde belirgin olarak gözlemlenebilen değişken bir yapıya sahiptir. Bu bağlamda Türk kültürü de dili, gelenekleri, sanatı, dini, düşüncesi ile asırlardan beri yaşayan bir canlı ve dinamik bir yapıya sahiptir. Çalışmamızda İslâm öncesi Türk devletlerindeki kültürü ifade eden ve güzelliğın ana unsuru olan saç kültürü üzerinde durulmuştur. Öncelikle Türk kültüründe saçı tarihsel bir süreç içerisinde değerlendirerek, Eski Türklerde saçın simgesel anlamları üzerinde durularak saçın uzunluk, renk, süsleme öğesi olarak saç örgüsü ve kültüre yansımaları ele alınmıştır. Ayrıca saçın mitoloji ve masallarda yeri ve önemi üzerinde durulurken, saçla ilgili inançlar, benzetmeler, büyüler, rüyalar ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkler, Saç, Gelenek, Mitoloji, Kültür.

¹ Dr. Öğr. Gör. Çukurova Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, msavas@cu.edu.tr, Orcid:0000-0002-0597-925X

Hair Culture in Pre-Islamic Turks

Abstract

Everything material and spiritual produced by human beings is culture. In a way, culture, society; society also shapes culture. In other words, every individual who grows up in the society learns the culture and is shaped by the influence of that culture and while maturing, it adds something from itself and transfers it to the next generations by shaping its culture. In addition to its social and historical characteristics, culture has a variable structure that can be clearly observed in the course of history. In this context, Turkish culture has a living and dynamic structure that has been living for centuries with its language, traditions, art, religion and thought. In our study, hair culture, which expresses the culture in pre-Islamic Turkish states and which is the main element of beauty, was emphasized. First of all, by evaluating the hair in a historical process in Turkish culture, the symbolic meanings of the hair in Ancient Turks, the reflections of the hair to the braid and culture as a length, color, and decoration element were discussed. In addition, while focusing on the place and importance of hair in mythology and fairy tales, beliefs, metaphors, spells, dreams are tried to be addressed.

Keywords: Old Turks, Hair, Tradition, Mythology, Culture.

GİRİŞ

Milletlerin üzerinde yaşadığı coğrafya o milletin başta hayat tarzını, örf adetlerini, kültürel faaliyetlerini, ekonomisini, askeri ve siyaseti pek çok alanda belirleyici faktör olmuştur. Milletler zaman içerisinde gerek nüfuslarının artması gerekse doğal çevrenin merak duygularını arttırması ve birçok etken dolayısıyla yaşadıkları bölgelerin dışına çıkarak kendilerinin dışındaki medeniyetlerle çeşitli ilişkilerde bulunarak ilişkisi olduğu devletin kültüründen etkilenmiş veya o kültüre etki etmiştir. Eski Türklerin yaşadığı Orta Asya, Türklerin ilk ana yurdu olup (Bartold, 2014: 28), batıda Hazar Denizi, kuzeyde Kırgız bozkırları ve Altay dağları, doğuda Moğolistan ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin batısı (Doğu Türkistan), güneyde Tibet platosu, Karakurum-Hindikuş-Kopet dağları ile sınırlayan Asya kıtasının orta kesiminde yer alan bölgedir (Ardel, 1992:8). Bu coğrafyanın koşulları Bozkır kültürünü ortaya çıkararak Türk siyasal kültürünün oluşumu ve gelişiminde çok önemli bir yeri vardır. Bozkırın zor şartları, Türklerin sağlam, dinamik ve mücadeleci, iyi birer savaşçı olarak yetişmelerini ve diğer topluluklara karşı üstünlük kurmalarını sağlamıştır. Bozkır kültürü eski Türklerin kültürüne şekil vermiştir. Bu kültürden biride saç ile ilgili gelenekleridir. Saç, görünüşte insan vücudunun en yüzeysel kısmı gibi görünse de kültürlerde oldukça derin anlamlar ihtiva etmektedir. Saç biçimleri, şekil ve uygulamalarının yanı sıra insanların inançları ve davranışları hakkında da

mesajlar verir. Eski Türklerde saç geleneği çok uzun yıllara dayanır ve kültürlerinde önemli bir yer tutar. Saç şekline bakılarak bir insanın ahlakı, cinsel tercihi, politik görünüşü ve dinsel fikirleri hakkında anlam çıkarmaya ve hüküm vermeye çalışılır (Delaney, 2004:90). Bazen saç, anlamı itibarıyla kültüre has özellikler taşıırken bazen de kültür ötesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk toplumunda saç; cinsiyet, yaş, sınıf, politik bağlantılar ve dinsel fikirlere bağlı bir semboldür. Saçla ilgili kuram veya genel teoriler, saç biçimlerinin veya saçla ilgili uygulamaları yorumlanmasını sağlarlar. Türk toplumunda cinsiyet üzerine düşünceler, saçın ifade ettiği anlamlara yoğun bir biçimde bağlıdır. Kimi zaman uzun ve kısa kesimleriyle; kimi zaman sarı, siyah, kıvılcık renkleriyle rüzgârda savrulan, kadın saçları renkleriyle, biçimleriyle çeşitli anlamlar ifade eder. Örneğin sarı güneşi ve aydınlığı temsil ederken, kıvılcık saç ise tutku ve ihtirası siyah saç da aşığı karanlıkta bırakarak acı çektirmek anlamına gelmektedir (Ateş, 1996:158). Eski Türklerde saç gücün sembolü olarak düşünüldüğü için bir anlamda saç başarı, saçsızlık başarısızlık olarak görülmüştür. Eski mitolojilerden günümüze uzanan bu anlamlar, günümüzde iyice belirginleşmiş durumdadır. Örneğin, mitolojide hemen hemen bütün iyi kahramanlar uzun saçlıdır. Bu kahramanlar yenilgiye uğrattıkları düşmanlarının, saçlarını keserek cezalandırırlar, saç Türk halk edebiyatında sevgilinin tasviri olarak karşımıza çıkmaktadır. Kadın ve erkeğin görünüşünü ifade eden saç kişinin statüsünü belirlerken; ruh halini, hastalığını, sağlığını ve sevinci gösterir. Saç insanın doğumundan, ölümüne göre biçimlenirken güzelliği ve çirkinliği belirler. Cesareti, gösterişi, isyanı ifade eden saç bazen bir aksesuar olarak kullanılırken bazen de saça aksesuar yerleştirilir. Toplumdan topluma her dönem değişkenlik gösteren saç o döneme özel şekil almıştır. Yas tutulduğunda kendi haline bırakılır veya kesilir. Bu şekliyle insan ruhundaki tezatlıkları ortaya çıkarır. Kimi zamanlar üzerinde büyüler yapılan saç atılmaz, saklanır. Beden genetiğinin okunduğu nesne olan saç bedende kullanılan maddeleri içinde barındırır. Bazen çiçeklerle süslenen saç, çiçeklere benzetilerek ödüllendirilirken bazen de biçimsiz kesilerek cezalandırılır. Değerli madenlere, kumaşlara, altına, güzelliği ile sırmaya, ipeğe benzetilen saçın üzerinde masallar, efsaneler üretilir. Mitolojide yılanı dönüştürülerek gücü ürkütücü bir hale getirilir. Geçmişten günümüze birçok renk ve biçimleriyle değişiklik gösteren saçın üzerine şiirler ve türküler söylenilmiştir. İnsan yaşamının çeşitli dönemlerinde etkili olan saç, renkleri ve biçimleriyle rüyalara ve deyimlerine konu olarak bir milletin kültürünü yansıtmaktadır.

1. Çeşitli Kültürlerde Saçın Simgesel Anlamı

Tüm uygarlıklarda ve her çağda saç büyük öneme ve anlama sahip olmuştur. İlk olarak saç olgusuna M.Ö. 30-32 bin yıl önceki değişik coğrafyalarda betimlenmiş olan kaya resimleri, heykellerde rastlamaktayız (Özatala, 2018:30). Aynı zamanda saç insanlık tarihiyle var olan ve uygulanan büyü ve tinsel iktidara dayalı simgelerde görülmüştür. Tarihsel süreç içerisinde her millet kendi kültürü içerisinde saça çeşitli anlamlar yükleyerek farklı saç biçimleri oluşturmuştur. Eski Mısırlılar saç ve saç şekillerine önem veren uygarlıklardan biridir. Eski Mısırlıların saça önem vermelerinin bir nedeni de öldükten sonraki hayata inanmaları ve öbür dünyada da bakımlı olmaları gerektiğine inanmalarıydı. Bu yüzdendir ki saç ve tasarımına büyük önem veren Eski Mısır uygarlığında saçları kazıtılarak peruk kullanılmış, görselliği iyileştirme çabası ve estetik devreye girmiştir. Mısırlıların ilk başlarda saçlarını kazıttıkları görülürken zamanla bu uygulamadan zorunlu olarak vazgeçerek güneşten korunmak için peruklar takmaya başladıkları görülür. Bu peruklar zamanla değişik biçimlerde aksesuarlarla şekillendirilerek sosyal statüyü simgelemiştir. Mısırlılarda kral (Firavun) ise Mısırın sıcak iklimi gereği bit ve saç hastalıklarından korunmak için ya tamamen saçlarını kazıtmışlar ya da hayvansal yağlarla yağlayıp tepede toplamışlardır. Bu saç şekili Mısır firavunlarının gücünün göstergesiydi (Özatala, 2018:30). Eski Mısırlılarda kadınlar doğurdukları çocuk sayısı oranında toplumda saygı görürlerdi. Eski Mısırlılarda kadınlar doğum yaptıktan sonra saçlarının bir kısmını ikiye ayırır bir kısmını kıvrarak başlarının üstüne topuz yaparken, bir kısmının da omuzlarına dökerdi (Haktanır, 2010:142). Yine Mısırlılardakadınların statüsünü belirleyen saç şekilleri vardı. Örneğin hamileve bebek emziren kadınlar saçlarını durumlarını belli eden belirleyici şekillerde tararlardı. Eski Mısır toplumunda saç çok büyük bir öneme sahip olduğu için herhangi birine zarar vermek istenildiğinde önce o kişinin saçlarının dökülmesi için özel büyüler yapılmaktaydı (Haktanır, 2010:135). Eski Mısırlılarda kadınların saçlarını açıkta bırakmalarına hoş bakılmazdı.

Mezopotamya'da kurulan uygarlıklarda da saçkültürüne büyük önem verilmiş olup saç toplumsal statüyü belirlemiştir. Mezapotamya'da kurulan uygarlıklardan biri olan Asurlular döneminde kadınlar başlarını örtmekteydiler. Özellikle evlilikle birlikte, evliliği belirleyen bir işaret olarak kadınların başörtüsü takmaları gerekiyordu (Contenau, 1959:15).Örneğin Asurlularda kadınların evli veya dul olmasına bakılmaksızın sokağa çıkarken örtü takmaları zorunluluğu bulunurken, evlenmemiş kadınların, kölelerin ve fahişelerin başları açıktır (Tosun-Yalvaç, 2002:252). Saça önem veren bir diğer uygarlık olan Eski Yunanlılarda saç diğer uygarlıklarda olduğu gibi bireyin dini yapısını ve toplumdaki rolünü belirlemiştir. Eski Yunan medeniyetinde kadınlar saçlarını

neredeysse her türlü şekle sokarak, çeşitli saç bantları, başlık, eşarp, şapka, renkli taşlar ve altından yapılmış birçok süsleme araçları kullanmışlardır (Dursun, 2015: 44). Asurlular, Persler, Grekler, ve Romalılar'da saç matem simgesi olmuş ve yas tuttukları süre içinde uzatılmıştır (Orkun, 1936:11-13).

Hititliler döneminde kadın ve erkeklerin başında sivri külahlar şeklinde başlıkların kullanılmasının yanı sıra kadınların saçlarını iki belik şeklinde ördükleri görülmektedir (Türkoğlu, 2002:40). Hititlilerdeki üst düzey yöneticilerden kraliçelerin saçları arkada toplanır veyabelikler şeklinde örülürdü (Darga, 1984:85-88).Hint kültüründe ise saç bir dokumanın atkı iplikleri gibi evrenin kuvvet hatlarını temsil ederken (Ateş, 1996:158) Çin kültüründe saçlar buluta benzetilmiş ve güzelliğin simgesi olmuştur (Eberhard, 2000:260).Yine Türklerle aynı coğrafyada akraba kültürü paylaşan Moğol ve Mançu halkları, dinsel sebeplerden dolayı Tanrı tutsun diye tepelerinde bir perçem örgülü saç bırakırlardı (Eberhard, 1996:65). Kadim milletlerden olan Türkler tarihleri boyunca birçok kültür çevrelerine girerek yeni kültürler yaratmışlardır. Türklerin etkilemiş olduğu kültürler arasında Çin, Hint ve İslâm medeniyetleri bulunmaktadır.

2. İslâm Öncesi Türk Devletlerinde Saç Kültürü

Türlere ait tarihi belgelerden edindiğimiz bilgilere göre Eski Türlere ait çeşitli anlamlar ihtiva eden saç şekillerine rastlamaktayız. Bunun en önemli nedeni ise Türlerin oldukça geniş bir coğrafyaya yayılarak değişik kültürlerden etkilenecek birçok saç modelleri kullanmasıdır (Eberhard, 1996: 101).Öncelikli olarak İslam Öncesi Türk devletleri Gök Tanrı inancının yanı sıra birçok inanç biçimlerine inanmışlardır (Erman, 2019:18). Bunlardan biri de Şamanizm'dir. Eski Türk devletlerindeki şaman inancına göre ilk dönem şaman din adamları kadınlardan oluşmaktaydı. Eski Türlerde anaerki dönemde kadını erkekten üstün kılan şey saç ve doğurganlığıydı (İnan,1986:185). Daha sonraki dönemlerde erkek şamanlar kadının gücünü saçlarından aldığını düşünerek saçlarını uzatmış, elbise giyip güçlerini artırmak için giysilerine saç simgeleyen uzun tüy veya kurdeleler bağlamışlardır (Eliede, 1999:46).Eski Türlerde şaman din adamının elbisesi deriden olup uzun ince çizgiler, kurdeleler elbise arkasına dikilirdi. Eski Türk inancı olan Şamanizm göre uzun saçın büyüsel bir güce sahip olduğuna inanılır ve şamanların saçlarını uzatmaları gerekirdi(Altınkaynak, 2008:78). Şaman inancına göre kuşun ruhu temsil ettiğine (İnan,1986:197) inanıldığı için şaman din adamı kuş tipi elbiselerin aksesuarları arasına uzun saçlarını yerleştirirlerdi (Hoppal,2014:209). Eski Türlerde saçların şekilleri Türlerin yaşını ve statüsünü belirlemektedir (Eberhard, 2000:65). Bilinen ilk

İslâmiyet Öncesi Türklerde Saç Kültürü

Türk devleti olan Hunlardan günümüze gelebilen insanı tasvir eden herhangi bir kabartma veya heykel suretleri bulunmadığı için Hunlara ait saç olgusuna Çin yıllıklarında rastlamaktayız. Çin yıllıklarında Hunların saçlarını bazen kısa kestikleri, bazı Hun boylarının saçlarının ise kıvrıkcık olduğu (Eberhard, 2000:65), saçlarını tepeden ördükleri anlatılırken, İç Asya'dan Doğu Avrupa'ya gelen Hun erkeklerinin saçlarının uzun olduğu bildirilmektedir (Esin, 1978:79). 545-555 yılları arasında Avrupa Hunları kendilerine has Hun tarzı adı verilen bir saç stili oluşturduklarını ve bu saç stiline Avarlar, Bulgarlar ve hatta Çinlilerinde kullandığını Bizans tarihçisi Prokopios eserinde yazmaktadır (Prokopios, 1828:17). Heykel ve kabartmalarda Türklere ait saç olgusuna VIII-IX. yıllarına Altay Sayan Dağlarında yaşayan Göktürkler'den kalma Taş Baba heykellerinde rastlamaktayız (Vasilyev, 2004:51). Erkekleri tasvir eden Taş Baba heykellerinin bazılarında saçlar tek ve kalın bir örgü şeklinde olurken bazı heykel suretlerinde de saçların şakak ve kulaklara kadar kesilerek serbest bırakıldığı ve geri kalan saçlarında tepede toplayarak boynuz şeklindeki bir tokayla bağladıkları görülür (Vasilyev, 2004:52). Bronz çağına ait dönemlerdeki heykellerin yüzünden anlaşıldığına göre erken dönem Altay Sayan Dağlarında yaşayan Türkler saçlarına çeşitli biçimler vermek suretiyle kötü ruhları korkutarak savaşı kazanacaklarına inanmışlardır (Vasilyev, 2004:51). Heykellerde kelimelenen resimlerden anlaşıldığı kadarıyla bölgede yaşayan Türkler saçlarını başlarının tepesinde toplayarak Ayrıca yüzlerinin çevresine bıraktıkları saçları ise ateş ve alevi simgelediği için düşmanlarının kendilerinden korktuğuna inanırlardı (Vasilyev, 2004:52).

Ayrıca Doğu Türkistan, Orta Asya fresklerindeki insan figürlerinde Türklerin en az iki veya ikiden fazla saç örgülerine rastlanılmaktadır. Tarihi vesikalara göre İslâmiyet Öncesi Türk devletlerinde genellikle erkeklerinde saçlarının uzun olduğu bilinmektedir. Hatta uzun saçlı olmak bir rütbeyi simgelediği için hakan ve beylerin saçlarını uzattıkları görülür (Koçu, 1967:189). Ancak Doğu Türkistan'a doğru gidildiğinde tam tersi saçların kazındığı görülür (Ögel, 2000:274). Göktürklerin dış görünüşe büyük önem verdiğini onlardan günümüze kadar gelebilen vesikalardan anlamaktayız. Göktürkler'de kadın ve erkek saçları uzun ve örgülü olarak karşımıza çıkmaktadır (Radlof, 1994:271). Ancak erkekler saçlarını genelde serbest veya iki yandan örgüler bırakarak kullanırlarken kadınların yine arkalarında belikleri vardır (Ergin, 1971:12). Göktürklerde savaşa giden erkeklerin tepesinde bir tutam saçın bırakılmasının nedeni, savaşta ölen erkeklerin bedenlerini savaş meydanından toplayıp getirmek zor olduğundan sadece başlarını getirebilmelerinden kaynaklanmaktaydı. Tepede bırakılan bu saçlar ölüye saygısızlık etmemek için saçlarından tutulup toplansın diye bırakılırdı. Yine Göktürklerde bu saç stili düşmana korku salmak amacıyla

yapılırdı. İslamiyet Öncesi Türk devletlerinde saç kesmek en eski dini ritüellerdendi (Baştav, 1998:207). Eski Türklerde bilhassa da Göktürklerde yas dönemlerinde yasin simgesi olarak saçlarını kestiklerini Göktürlere ait Orhun yazıtlarından anlamaktayız (Eren-Alimov, 2013:72). Göktürklerde beylerin saçlarını sadece matem dönemlerinde kestiği görülmektedir (Esin, 1978:104). Göktürklerin yas tutarken saç kestikleri, kulaklarını biçtikleri ve yüzlerini bıçakla çizip yaraladıklarını Kültigin ve Bilge Kağan'a düzenlenen matem törenlerinin tasvirlerinde de görülmektedir (Onay, 2013:238). Sadece Göktürkler değil diğer Türk devletlerinde de matem sebebiyle saçların kesildiği bilinmektedir (Esin, 1978:104). X.asırda Türk Bulgarlarının yas tuttıklarını göstermek için saçlarını kestiğini kaynaklardan anlamaktayız (İbn Fazlan,1975:63). Hunlardan kalan kurganlardan çıkan saç örgülerinden yas alameti olarak saç kesme âdetinin olduğu anlaşılmaktadır. Noyin Ula'da Hunlar'a ait bir mezardan, ipek örtülere sarılı 17 saç örgüsü çıkmıştır (Başbuğ, 1986:48). Sagaylarda ölüyü gömdükten sonra eve döndüklerinde ölen kişinin dul kalan eşinin ve kızlarının saç örgülerinin yarısını kestiği döneme ait kaynaklardan anlaşılmaktadır (Eröz, 1992:87). Göktürkler devrinde birçok İslâm Öncesi Türk devletlerinde olduğu gibi Balasagunluların da Göktürlere benzer bir şekilde başlarının tepesini tıraş ettikleri ve başlarına bir bağ bağladıklarında belirtilmektedir(İbn Fazlan,1975:63). Yine 726 yılında Türk idaresindeki Kapisa'daki erkeklerin ve Toharistan Türklerin saçlarını kazıdıkları bilinmektedir. Göktürkler Gök tanrı inancı gereği öldükten sonraki hayata da inandıkları için yaşarken günlük hayatta kullanmış oldukları en çok sevdikleri eşyalarla birlikte gömülürlerdi (Yörükkan,2016:61). Bu yüzden ki Göktürlere ait mezarlarda birçok eşyayla birlikte kadın saçlarına da rastlanılmaktadır. Bilhassada Göktürk mezarlarındaki aynaların varlığı, ölümden sonra öbür dünyaya geçişte bir araç oluşturduğu veya yeni hayatlarında sevdikleri eşyalarla mutlu olmalarını sağlamak amaçlı mezarlara konulmuştur (Diyarbakirli, 1972:67). İslam Öncesi Türk devletlerinden olan IX. asır Madaradaki Tuna Bulgar Hanına ait kaya kabartmalarındaki hanın tasvirinde saçların oldukça uzun olduğu görülmektedir (Ahmetbeyoğlu, 1994:36).

İlk yerleşik hayata geçen Uygurlar en eski tarihi Türk izlerini devam ettirmiş ve çeşitli zorluklara karşı gelerek kültür varlıklarını korumuşlardır. Uygurlarda saç gelenekleri çok uzun yıllara dayanmakta olup kültürlerinde de önemli bir yer tutar. Uygurlarda ister erkek olsun ister kadın uzun ve gür saçlar Uygur halkının güzellik sembolü olmuştur. Uygur kızları önceleri saçlarını uzatarak onu tanelere ayırarak örlerdi (Cinkara, 2019:35). Ancak zamanla bu adetler belli bir kurala dönüşerek biçimlerine ve saç örgü sayılarına göre bir anlam kazanmıştır. Daha sonraki dönemlerde Gök tanrı inancının yanı sıra Maniheizm ve Budizm gibi inançların etkisiyle Uygur Türkleri saçlarına çeşitli

İslâmiyet Öncesi Türklerde Saç Kültürü

topuz şekilleri vermeye başlamışlardır (Çoruhlu, 2004:63-65). Budistliği benimseyen Uygur Türklerinde saç tepede bir taç görünümünde toplamak inançlarının yasakladığı şeylerden uzak kalıp inançlarının gereğini yerine getirdikleri anlamına gelmekteydi. Orta Asya Türk devletlerine ait tasvirlerde Uygurların saç tepede toplarken yanlarına ve başın üst kısmına da perçem bıraktıkları da görülmüştür. Uygurlar zamanında ortaya çıkan bu saç biçimi daha sonraki dönemlerde hatta İslâm dinini kabul ettikten sonrada uygulamışlardır (Çandarlıoğlu, 1995:68). Örnek verecek olursak Ch'enCh'eng, Ming döneminde yazmış olduğu raporunda Lu-ch'eng halkının büyük bir kısmının saçlarının Uygurlardaki gibi olduğunu yazmıştır (Çandarlıoğlu, 1995:68). Uygurlara ait bazı tarihi vesikalar ve tasvirlerde Budist rahiplerin hem topuz saçlı hem de kısa saçlı ve kel oldukları görülmektedir (Anonim, 1956:296). Tibet kaynaklarında Uygur hükümdarlarının saçlarını topuz şeklinde topladıkları ve topladıkları topuzun üstüne beş sınıf halkı temsil eden beş dilimli bir taç taktıklarını ifade etmektedir (Kafesoğlu, 2018:130-132). Yine Uygur metinlerinde Burga Han'a ait teginsük (Didim) adını verdikleri efsanevi bir topuz saçtan bahsedilmektedir (Esin, 1978:138). IX. asır Horasan Türklerinin tıpkı diğer Türk devletlerinde olduğu gibi kadın ve erkeklerin saçlarının uzun olduğunu kayıtlardan anlamaktayız (Ahmetbeyoğlu, 1994:35-34). Oğuz Türklerinin de saçlarının uzun olduğu ve Anadolu'ya geldiklerinde kadınlarınkine benzer uzun saçlı olduklarını o dönemin tarihi belgelerinden anlaşılmaktadır (Sümer, 1992:4). IX. asırda Horasan Türklerinin de tıpkı Oğuzlar gibi oldukça uzun ve gür saçlarının olduğu ancak Harzemşahların İslam dininin etkisiyle hacca giderken saçlarını tıpkı Budistler gibi kısalttığı bilinmektedir (Ögel, 2000:274). XII. asırda Kuman Türklerinin saçlarının uzun ve iki örgülü olduğu, bazen de saçlarına değişik şekiller verdiğini Kuman Taş heykellerindeki tasvirlerden anlaşılmaktadır (Donuk, 2004:5). Eski Türklerden kalma balbal adını verdiğimiz mezar taşlarında Türklerin saçlarının uzun olduğu görülmektedir (Ögel, 2000:277).

3. Mitoloji ve Destanlarda Saç

Mitolojide yılan zehirli olmasının yanı sıra şifalıda bir hayvan olduğu için yer altının önemli simgelerinden olup kutsal bir özellik taşımaktadır (Roux, 2005:270). Mitolojilerde yılan kadına benzetilmiş olup, saçlı olarak tasvir edilmiştir. Yunan mitolojisinde saç olgusuna üç kız kardeşi tasvir eden Gorgonlar da rastlamaktayız (Jurayev-Resulova, 2013:226). Yunan mitolojisinde Gorgonlar (Euryale, Stheno ve Medusa), adı verilen bu üç kız kardeşler son derece korkunç ve tedirgin edici görünüşleriyle kendilerine bakanları taşa çevirme gücüne sahiptiler (Jurayev-Resulova, 2013:227). Medusa hariç diğer iki kız kardeş

ölümsüz olup, saçlı bir yılan olarak koca gözlü, sarkık dilli, kaba sakallı, geniş ağızlı, burun delikleri oldukça geniş ve dişleri yaban domuzunun dişlerinininkine benzetilmiş olup, çirkin ve korkunç yaratıklardır. Mitolojiye göre ölümlü olan Medusa tanrıça Athena'nın tapınağında Yunan mitolojisinde deniz tanrısı Poseidon ile ilişkiye girmiş ve bu yüzdende tanrıça tarafından cezalandırılarak saçlı bir yılan dönüşmüştür (Cıbıroğlu, 2004:25). Mitolojiye göre Medusa kalın ve uzun saçlarını halat yaparak sevgilisini köşküne aldığından bahseder (Jurayev-Resulova, 2013:227). Yunan Mitolojisinde sadece gövdesi tasvir edilen Gorgonlar'a M.Ö. XVIII, asırda İtalya'dan Karadeniz'e uzanan geniş bir coğrafyadaki yerleşim yerlerindeki tapınaklarda, evlerin kapı eşiğinde, bastırılan sikkelerde, silah ve tabaklarda rastlamaktayız (Jurayev-Resulova, 2013:227). Anadolu halk masalı kahramanı olan Şahmeran, dişil bir karakter olup yeraltında yaşayan, pişirildiği takdirde eti şifa, suyu ise zehir olan yılanıdır. Medusa ile benzerlik gösteren (Özatila, 2018:55). Şahmeran fallusa benzemektedir. Yunan Mitolojisinde Medusa'nın saçlarının yılan dönüşmesi erkek gücünün temsili olarak kadının başından itibaren bu güce hâkim olmasıdır. Şahmeran'da ise kadın yılan bedeniyle yeraltında saklanır (Özatila, 2018:57). Yılan yeraltını simgelediği gibi kadında doğurganlık özelliği ile toprağı simgeler. Şahmeran yeraltındaki üretimle, toprakla birleşmiş dişil gücü ifade etmektedir.

İslâmiyet öncesi Türklerde inanişâ göre çocuklar doğarken iyi ruhlarla doğar ve bu ruhların bir parçasının yeni doğanın plasentasında olduğuna inanılırdı. Bu sebeptendir ki hamile kadınları koruyan bu iyi ruh, plasentayla özdeşleşen tanrıça Umay'dır (Hassan, 1985:59). Çocukları ve havyan yavrularını koruyan tanrıça Umay, Türk efsanelerinde dalgalı ve gümüş rengi saçlarıyla genç bir kadın olarak tasvir edilmektedir (Hassan, 1985:59). Türklerin Yaradılış Efsanesinde ak saçlı ana akli ve bilgeliği simgelerken Oğuz Kağan destanında Oğuz Hanın saçlarının sarı olduğundan bahsetmektedir (Çoruhlu, 2004:69). Yine Türklerle ait Altay destanı olan Maaday destanında saç ile ilgili motifte destanın kahramanı Köğüdey- Mergen yiğit bir genç olup oldukça gür saçlara sahiptir. Maaday destanında Köğüdey- Mergen atıyla birlikte yer altı dünyasına inerken hassas durumlarda kılık değiştirdiğini ve bu duruma kel, dazlak, saçı dökülmüş çıplak başlı anlamına gelen çuval kürklü Tastarakay diye geçmektedir (Naskali, 2004:475). Bir Uygur hikâyesi olarak bilinen ÇaştaniBeg'de şeytanlar, ateş gibi kızıl, uzun saçlı olarak tasvir edilmektedir. Türklerle ait olan Manas destanında Manas'ın ölümü üzerine karısı Kanıkey'in saçını çözerek, bağlayarak ve yüzünü yırtarak yas tuttuğundan bahsetmektedir (Radloff, 2012:158).

4. İslâm Öncesi Türk Devletlerinde Saça Dair Benzetmeler ve İnançlar

Eski Türkler tarihsel süreç içerisinde saça çeşitli anlamlar yükleyerek farklı saç biçimleri oluşturmuşlardır. Türklerin tarihinde her dönemin saç'ın büyük önemi olmuştur. Bu yüzdendir ki saç hayatlarında kutsal kabul ettikleri sembolere benzetmişlerdir. Türklerle ait Dede Korkut kitabında saçlar, ırmak akışına, sarmaşığa, sazlara ve kara kargıya benzetilirken (Roux,2005:237) Türkler hakkında önemli bilgiler ihtiva eden Kaşgarlı Mahmut'un Divan-i Lügati'it Türk adlı eserinde saç bulutlara benzetilmektedir (Kaşgarlı Mahmud, 2003:1/354). Türklerde saç hem divan edebiyatında hem de halk edebiyatında birçok şeylere benzetilir. Divan edebiyatında sevilen saç şekli siyah olup, divan şiirinde saç gece, şam, seb, leyl, küfr, duman, hindu, zulmet, misk, sevda, harf, kâfir, leyla, fitne, zincir, yılan, akrep, ejderha, timsah, zehir, dam, kement, dar, urga, ağ, olta bend'e benzetilir (Öztoprak, 2004:240-257). Şekil olarak ise halka, çember, yarım daire, ukde, kullab, lenger, halhal, ıkd, kemere benzetilmektedir (Deniz, 2004:265). Yine saç divan edebiyatında kokusuyla sümbül, üzüm salkımı, söğüt, reyhan, misk, anber, menekşe, şebbu, tuba, berg, rayiha, şemim, nükhet, fayiha ve gül bahçesine benzetilir (Öztoprak, 2004:240-257). İnanç yönünden saç, Kâbe örtüsüne, seccadeye, rikab, perde ve hicab'a benzetilmektedir. Türk kültüründe saç halk edebiyatında şekli itibarıyla yılan, akrep, ejderha, timsah, zehir'e benzetilmektedir.

Eski Türk inancında saçın çok önemli yeri vardır. Türklerdeki inanca göre kesilen saçın çöpe ve ateşe atılması uğursuzluk olarak görülürdü (Çeltikçi, 2009:513). Özbek, Azerbaycan, Dağıstan ve Harezmlilerdeki saç ile ilgili inanışa göre saç ateşte yakılırsa kişinin başına bir felaket geleceğine inanılırdı. Bu sebepten dolaydır ki Özbek, Azerbaycan, Dağıstan ve Harezmliler saçlarını mezarlara gömerlerdi (Jurayev-Resulova, 2013:227). Eski Türk inancında hamile kadının saçının kesilmesinin karnındaki çocuğun ömrünün kısaltacağına inandıkları için hamileyken saç kesimine hoş bakılmazdı (Çeltikçi, 2009:513). Eski Türk inancına göre Türkler saçlarını üzüm asmasının dibine gömerlerdi (Ölmez, 2016:190). Eski Türklerde sık sık hastalanan ve bünyesi zayıf olan çocuklara niyaz saç, karın saç veya haydar adını verdikleri bir kuyruk saçı bırakılır veya nazar değmesin, ömrü uzun olsun diye saçının bir tutamı bırakılıp geri kalanı kazıtılırdı (Jurayev-Resulova, 2013:225). Çocuk yedi yaşına kadar bu saçlarla dolaşır sonradakesilirdi (Jurayev-Resulova, 2013:225). Eski Türk inancına göre kocası ölen kadın saçlarındaki örgüyü açarak saçlarını dağıtıp keser ve saçlarını ölen kocasının göğsüne bırakırdı. Eski Türklerde kadının saçlarını kesip ölen kocasının göğsüne koyması kocasının ölümünden duyduğu yası ifade

etmekteydi (Tanrıdağlı, 2000:50). Yine Türklerde kadın tarafından saç kesilen kişinin cennete giremeyeceğine inanmışlardır.

5. İslâm Öncesi Türk Devletlerinde Saçla ilgili Büyü ve Rüyalarda

İnsanlık tarihiyle yaşıt olan büyü, tarihin bütün dönemlerinde var olarak bilinen dini sistemlerin bir parçası olmuştur. İlkel İnsanların her türlü tehlikelerine açık olmaları, onları ister istemez maddi ve manevi yönlerden bir savunma mekanizması altına almaktaydı. Tarihte ilk büyü ve fal izlerine paleolitik devirde mağara duvarlarına çizilen resimlerden anlamaktayız (Duvarcı, 2004:176). Büyü ve fal denilince ilk akla gelen Ortadoğu bölgesinde kurulan Mısır ve Sümer uygarlıklarıdır. Eski Türklerde şamanlar aracılığıyla büyü ve fal unsurlarına rastlanmaktadır. Eski Türkler karşılaşmış oldukları meselelerin çözümünü fal veya büyüde aramışlardır. Eski Türkler karşılaşmış oldukları yıkım getirici olayların doğmasını önlemek, başa gelen sıkıntılı durumlardan kurtulmak, doğumların kolay olmasını sağlamak, tabiatüstü varlıkların gizli saldırılarından kurtulmak, geleceği bilmek, gizliliklere vakıf olmak, sağlığa dair olumsuzlukları gidermek gibi durumlarda büyü uygulamalarına başvurmuşlardır. Türk kültüründe büyü iyilik amaçlı yapılan ak büyü ve kötü amaçlı yapılan kara büyü olarak karşımıza çıkmaktadır. Eski Türklerde saç bilhassa da kadın saç büyüğü güç simgesi olarak karşımıza çıkar. Eski Türklerde kadın saç bereket ve ölümle ilişkilendirilen büyülerde kullanılmıştır (Duvarcı, 2004:177).

Saç ile ilgili rüyalara gelince, Rüyalarda ilk çağlardan itibaren insanları meşgul etmiştir. İnsanoğlu gördüğü rüyayı yorumlayarak gelecek hakkında bilgi sahibi olma çabası içinde olmuştur. Hatta Roma ve Eski Yunan kültüründe rüya görmek o kadar önemliydi ki insanlara düş görmeleri için özel mabetler inşa ettirilmiş ve bu rüyaları yorumlamak içinde rahipler görevlendirilmiştir (Hayat Ansiklopedisi, 1934:2771). Eski Türklerde saç ile ilgili rüya'ya Türklerin el kitabı olarak kabul edilen ve kültürünü anlatan Dede Korkut Hikâyelerinde rastlamaktayız. Dede Korkut Hikâyelerinde anlatıldığı kadar Salur Kazan bir gün rüyasında “...Gökten yıldırım ak otağımın üzerine çıkıyor gördüm, kapkara duman yurdumun üzerine dökülüyor gördüm, kuduz kurtlar evimi dişleyip yırtıyor gördüm, kargı gibi kara saçımı uzanıyor gördüm, uzanarak gözümü örtüyor gördüm. Ne vakit ki bu rüyayı gördüm, ondan beri aklıma, fikrimi toparlayamıyorum hanım kardeş bu rüyayı yor bana...” dedi. Bunun üzerine Kara Göne de ...Saç kaygıdır kan karadır, geri kalanını yoramam, Allah yorsun dedi...” (Ergin, 1971:33). Eski Türklerde görülen rüyalar saçın rengi ve şekline göre yorumlanmıştır. Örneğin Türklerde gür ve uzun saç uzun ömürlülüğe, siyah saç zenginliğe delalet etmektedir. Türklerde saçlarına aklar düşmesi uzun ömre

İslâmiyet Öncesi Türklerde Saç Kültürü

işaret ederken, sarı saç sevdalığa, kızıl saç rüya sahibinin etrafında kötü insanların olduğuna ve bu insanlardan uzak durulması gerektiğine işarettir (Özgül, 1964:138).

6. İslâm Öncesi Türk Devletlerinde Saçların Rengi ve Şekilleri

Eski Türklerle ilgili ilk yazılı kaynak olarak kabul edilen Çin Hanedan tarihini anlatan Tansu'da M.S. VII. yüzyılda Çinli Budist HsuangTsang, Doğu Türk Hun İmparatorluğunu ziyareti sırasında Türklerin saçlarının uzun ve örgülü olduğunu söylerken Hun hükümdarının saçlarına ipek bir eşarp geçirip hizmetkarına ördürdüğünden bahsetmektedir (Gorelik, 2004:55). Göktürklerden kalan balballarda Türklerin saçlarının uzun ve dağınık olduğu görülür (Aslanapa, 2004:59). VII.-IX. yüzyılda Orta Asya'dan çıkan Türklere ait taş heykelerde erkeklerin saçlarının uzun ve örgülü olduğu görülmektedir (İskenderzade, 2010:262). Eski Türklere ait saç şekilleri ile ilgili en değerli kaynak Uygurlara ait kutsal metinlerdeki resimlerdir. Manihey ve Budistlere ait tapınak duvarlarındaki ikonlarda Türklerin saçları kalın örgülüler halinde örülmüş veya arkaya doğru ortadan ayrılarak dağınık halde bırakılmıştır Eski Türklere ait saç şekillerini en ayrıntılı olarak Sogut duvarlarındaki resimler anlatmaktadır (Gorelik, 2004:56). Yine Karadeniz'in kuzeyinde ortaya çıkan ve Kıpçaklara ait heykelerde saçların genellikle üç örgülü olduğu görülmektedir. VII.-X. yüzyıldan sonra Moğol baskıları sonucunda ana yurtlarından Amuderya ve Uralın batısına göç etmek zorunda kalan Türklerin saçlarının uzun ve birden fazla örgülü olduğu görülmektedir. Eski Türklerdeki saç gelenekleri X. ve XI. yüzyıldan sonrada diğer Türk devletlerince de devam ettirilmiş olup, XIII. yüzyılda gerçekleşen Moğol istilasından sonra bir takım değişiklikler olsada Eski Türklerdeki saç şekilleri daha sonraki dönemlerde bilhassa Oğuz Türkleri tarafından devam ettirilmiştir (Gorelik, 2004:56).

Yazılı Türk kaynaklarında Türklerin saçları kalın ve kısa saç olarak anlatılmaktadır. Türklerde kalın saç başta fazla saç anlamına gelirken kısa saç Türkler için tuhaf ve yabancı gelmekteydi (Uludaş, 2009:563-588). Türklerde kısa saç Budistler ve hacca gidenler tercih etmekteydi. Türklerde kıvrıkcık saçlara pek rastlanılmazdı. Türklerde sıvılang adı verilen düz saç Selçuklularda daha çok rastlamaktayız. Hatta Selçuklular, düz anlamına gelen sığınmış saç "sığın saç" demektedir (Ögel, 2000:275). Eski Türklerde gür saçlara köp anlamı verilip gür ağaçlara benzetilmiştir (Ögel, 2000:276). Eski Türklerde saçın uzunluğunu anlatan çeşitli deyişler vardır. Örneğin Eski Türklerde saçın ense, kulak, omuz, bel ve topuklarda olması saçın uzunluğunu anlatan bir ölçü birimleridir. Asya'da uzun ve eski bir tarihe sahip olan Uygurlar kendilerine has milli bir kültür

meydana getirmişlerdir (Almas, 2013:42). Türkistanın rengârenk bir kültür hazinesine sahip olmasında Uygurlar'ın çok büyük etkileri olmuştur (Golden, 2017:38). Uygurlardaki kadınların örmeli saç bırakmaları milli özellikleriyle şekillenmiştir (İzgi, 2000:52). Bu durum sadece Uygurların adetleri ve güzelliğe bakış açısıyla değil, Uygurların etnik olarak şekillenmesindeki önemli etkenlerden de biridir (Kutluk, 2006:61). Uygurlarda güzel olarak nitelendirilen kadının saçı topuklara kadar inmektedir (Aslanapa, 2004:60). Eski Türklerde saç biçimlerine değindikten sonra güzelliğin simgesi olan Uygurların sümbül saç adını verdikleri saçtaki örgülerin ne anlamına geldiğine değinmemiz yerinde olacaktır. Uygur Türklerinin kadınlarının uzun saç bırakma ve bunu farklı şekiller ve sayılarda örmelerinin bir anlamı vardır (Yalman, 1993:358). Uygurlardaki kadınların saçlarındaki örgülere bakarak evli, bekâr, dul, torun sahibi, ahlaksız kadın olduğunu anlamak mümkündür. Örneğin, Uygurlarda evlenmemiş kızların saçlarında bir kâkülün yanı sıra on bir, on beş, on yedi, yirmi bir, kırk bir kol şeklinde tek sayılı rakamlarla örülürken asla bu örgüler çift rakamlı olmazdı (Tanrıdağlı, 2000:49). Ayrıca Uygur Türklerindeki evlenmemiş kızların enselerindeki saçlar evlenmeden bir gün öncesine kadar kazılırdı, Uygurlardaki bu işlemin yapılmasının amacı bu kızların saçlarının daha gür çıkması içindi. Uygurlarda kızlar evlendikten hemen sonra saçlarındaki kakülü ikiye ayırarak uzun saçlarını iki örgü şeklinde örerken evlendiklerini işaret etmektedirler (Tanrıdağlı, 2000:49). Uygurlarda kızlar evlendikten birkaç gün sonra saç düğün töreni (saç koşaktoyu) adı verilen tören yapılırdı. Bu törenden sonra evlenen kadının saçı iki örgü şeklinde örülmeye başlanır ve ördükleri saçlarını da cala adı verdikleri bir bağla (tokayla) bağlarlardı (Çoruhlu, 2004:68). Uygurlarda bu tokayı sadece evli kadınlar takabilirdi. Uygurlarda evli kadınlar çocuk sahibi olduktan sonra iki belik olarak ördükleri saç beliklerinin uçlarına doğurdıkları çocuk sayısı kadar balacık adı verdikleri örgülü saç ilave ederlerdi (Çoruhlu, 2004:69). Uygurlarda kadın dul kalınca cuvan olarak adlandırılırken dulluğun işareti olarak saçlarını beş, yedi ve dokuz gibi tekli sayılarda örerler ve bu saça da balacık saç adını verirlerdi (Tanrıdağlı, 2000:51). Uygurlarda evlenip torun sahibi olan kadının saçları iki bölük şeklinde örülerek bölükleri altın ve gümüş renkli pullarla süslenirdi (Tanrıdağlı, 2000:51). Yine Uygurlarda saçlarını tek örgü şeklinde ören kadınlara iyi gözle bakılmayıp, koca arayan ahlaksız kadın olarak nitelendirilirdi (Tanrıdağlı, 2000:51).

Eski Türklerde saç rengine gelince bildiğimiz gibi renklerin anlamı Türk kültüründe oldukça önemlidir. Örneğin kara saç Türk kültüründe gençliğin simgesi olarak görülürken, ak saç aklın bilgeliğin, yaşlılığın simgesi olarak görülür (Eberhard, 2000:260). Eski Türklerde mavi saç ve sarı saç tanrısal gücü

İslamiyet Öncesi Türklerde Saç Kültürü

simgelemektedir. Uygurlarda ateş rengi olarak belirtilen kızıl ve siyah saç kuvvet, kudret, şiddet ve kötülüğü simgelemektedir (Çoruhlu, 2004: 68-69).

SONUÇ

Tarihin derinliklerinden günümüze değin gizemini koruyan saç, bilinen tüm uygarlıklarda görünüşte insan vücudunun en yüzeysel kısmı gibi görünse de kültürlerde oldukça derin anlamlar taşır. Tarihi safahat sürecinde birçok kütürü etkileyen ve etkisi altında kalan Türklerde saç geleneği çok uzun yıllara dayanır ve kültürlerinde önemli bir yer tutmaktadır. Türkler sadece saça bir süs olarak veya güzelliğin simgesi olarak bakmamış, saçın rengine ve biçimine göre anlamlar yüklemiştir. Eski Türklerde saça sadece kadınlarda değil erkeklerde de her dönemde biçimleri ve renkleriyle sosyal bir statü yüklenmiştir. Eski Türklerde saç toplumda cinsiyet, yaş, sınıf, politik bağlantılar ve dinsel fikirlere bağlı bir sembol olmuştur. Eski Türklerde bilhassa da kadınlar saçlarını sonsuzluğun simgesi olarak kabul ettikleri on, onbir, kırk, kırk bir gibi rakamlarda örmüştür. Eski Türklerde kadın saçlarındaki örgü sayıları kutsal sayılar olarak kabul edilmiş olup, kendilerine uğur getireceklerine inanmışlardır. İslamiyet Öncesi bazı Türk toplumlarında uzun saç rütbeyi temsil etmesinin yanı sıra üzüntü ve kaygıyı hatta kötülüğü temsil etmiştir. Bu sebepten dolayı yas dönemlerinde bu duygulardan kurtulmak için saçlarını kesmişlerdir. Bazı Türk toplumların da da kesik saçın ölümü temsil ettiği düşünülmüş ve saçlar uzatılmıştır. Eski Türk devletlerindeki yas dönemindeki saç kesimi ve uzatılması bugün birçok Türk devletlerinde ufak tefek değişikliklere rağmen devam etmektedir. Eski Türklerde saçuzun ve kısa kesimleriyle; sarı, siyah, kızıl ve mavi renkleriyle ve biçimleriyle çeşitli anlamlar ifade etmektedir. Eski Türklerin saça yükledikleri anlamları inanç manzumelerinde, mitolojilerine, destan ve hikâyelerine, rüyalarına, edebiyat motiflerinden türkülerine kadar tüm hayatlarına etki eden saç kültürü kimi zaman Türk tarihin seyrini de etkilemiştir. Günümüzde saça yüklenen bu anlamlar her dönem değişebilen moda altında Türk kültüründe devam etmektedir.

KAYNAKÇA / REFERENCES

Ahmetbeyoğlu, A. (1994). Madara kaya kabartması ve kitabeleri. *Tarih Dergisi*, 35, 35-54.

Almas, T. (2013). *Uygurlar* (Çev. A. Batur). Selenge yayınları.

- Altınkaynak, E. (2008). Ukrayna'daki Kıpçak Balballarında eşya ve motifler. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1/3, 72-82.
- Anonim, (1956). *Buddhist Sanatı*. Türk ansiklopedisi, Cilt VIII.
- Ardel, A. (1992). *Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası*. Türk Dünyası El Kitabı. Türk Kültürünü Araştırmaları Enstitüsü yayınları.
- Aslanapa, O. (2004). Türk Tarihinde Saç Biçimleri. *Saç Kitabı* (Editör. Emine Gürsoy Naskali). Kitabevi yayınları.
- Ateş, M. (1996). *Mitolojiler, Semboller ve Halılar*. Symbol yayıncılık.
- Bartold, V.V. (2014). *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*. Selenge yayınları.
- Başbuğ, H. (1986). *Aşiretlerimizde At Kültürü*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
- Baştav, Ş. (1998). *Büyük Hun Kağanı Atilla*, TTK yayınları.
- Cıbroğlu, Y. (2004). *Kadın Saç ve Türban*. Payel yayınları.
- Cinkara, A.(2019). *İpek Yolu ve Uygurlar İsimli Uygurca Eserin Transkripsiyon, Aktarma ve Değerlendirmesi*. Basılmamış yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Contenau, G. (1959). *Everyday life in Babylon and Assyria*.
- Çandarlıoğlu, G. (1995). *Orta Asya'da Timuriler-Çn'de Ming Münasebetleri-Ch'en Ch'eng Elçilik Raporu*. Mimar Sinan Üniversitesi yayınları.
- Çeltikçi, O. (2009). Türk dünyası kültüründe doğum üzerine ortak inanç ve uygulamalar. *Khazar Journal of Humanities and Sociel Sciences*, 12(55), 511-521.
- Çoruhlu, Y. (2004). Uygur sanatında saçın ikonografik tertibi. *Saç Kitabı içinde* (Ed. Emine Gürsoy Naskali). Kitabevi Yayınları.
- Darga, M. (1984). *Eski Anadolu da Kadın*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları.
- Delaney, C. (2004). Türk toplumunda saçın anlamı. *Saç Kitabı içinde*, (Editör. Emine Gürsoy Naskali). Kitabevi Yayınları.
- Deniz, S. (2004). Divan Şiiri Güzelin Saç Şekli, 262-314, *Saç Kitabı içinde* (Editör. Emine Gürsoy Naskali). Kitabevi Yayınları.
- Diyarbakirli, N. (1972). *Hun Sanatı*. Milli Eğitim Bakanlığı kültür yayınları.

İslâmiyet Öncesi Türklerde Saç Kültürü

- Donuk, A. (2004). Eski Türklerde Saç Şekilleri Hakkında. *Saç Kitabı*, (Editör. Emine Gürsoy Naskali). Kitabevi Yayınları.
- Dursun, G. (2015). *Tarihsel Süreç içinde Eski Yunan Uygarlığı Giyim Kültürünün Karşılaştırmalı olarak Günümüz Giysi Tasarımına Yansımaları*. Basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Duvarcı, A. (2004). Büyüler ve Rüya Yorumlarında Saç, Sakal Bıyık. *Saç Kitabı içinde* (Ed. Emine Gürsoy Naskali). Kitabevi yayınları.
- Eberhard, W. (1996). *Çin'in Şimal Komşuları* (Çev. Nimet Uluğtuğ). TTK.
- Eberhard, W. (2000). *Çin Simgeleri Sözlüğü*. Kabcacı yayınları.
- Elıade, Mircea. (1999). *Şamanizm* (Çev. İsmet Birkan). İmge kitabevi.
- Eren-Alimov, M. R. (2013). Eski Türklerde tul geleneğinin orta asya ve anadoludaki yansımaları. *Hacettepe Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Güz (19), 72.
- Ergin, M. (1971). *Dede Korkut Kitabı*. MEB basımevi.
- Erman, G. (2019). *Gök Tanrı İnanıcı*. Ureni yayınları.
- Eröz, M. (1992). *Eski Türk Dini (Gök Tanrı İnanıcı) ve Alevilik Bektaşılık*. Türk dünyası araştırmaları vakfı yayını.
- Esin, E. (1978). *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*. Edebiyat fakültesi matbaası.
- Golden, P. (2017). *Türk Halkları Tarihine Giriş* (Çev. O. Karatay). Ötüken.
- Gorelik, M. (2004). Moğol Öncesi Dönemde Türklerin Saç Şekilleri. *Saç Kitabı içinde* (Ed. Emine Gürsoy Naskali). Kitabevi yayınları.
- Haktanır, H. (2010). *Bir Avuç Mısır*. Rüstem kitabevi.
- Hassan, Ü. (1985). *Eski Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler*. Kaynak Yayınları.
- Hayat Ansiklopedisi. (1934). Cilt: 5, Sayı: 2771.
- Hopal, M. (2014). *Avrasya'da Şamanlar* (Çev. Bülent Bayram, H. Şevket Çağatay Çapraz). Yapı Kredi yayınları.
- İbn Fazlan. (1975). *İbn Fazlan Seyahatnamesi* (Çev. Ramazan Şeşen). Bedir yayınevi.
- İnan, A. (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Metaryaller ve Araştırmalar*. TTK.

- İskenderzade, L.A. (2010). Göktürk dönemi insan figürlü taç anıtlar. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24, 255-269.
- İzgi, Ö. (2000). *Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi*. TTK.
- Jurayev-Mamatkul, R. Z. (2013). Saçın büyü yapma özelliği ve Özbek halk masallarında ele alınması. *Türk Dünyası İncelemeler Dergisi*, XIII/1, 223-230.
- Kafesoğlu, İ. (2018). *Türk Milli Kültürü*. Ötüken Yayınları.
- Kaşgarlı Mahmud. (2003). *Divan-ı Lügati't Türk Dizini*. Türk Dili Kurumu.
- Koçu, R. E. (1967). *Türk Giyim Kuşamı ve Süsleme Sözlüğü*. Sümerbank Kültür Yayınları.
- Kutluk, A. S. (2006). *Orhun Uygur Hanlığı'nın Kısaca Tarihi*. Şıncan halk neşriyatı.
- Naskali, E. G. (2004). Türk destanlarında metamorfoz: Kel olma, saçlanma ve cinsiyet değişimi. *Saç Kitabı içinde* (Ed. Emine Gürsoy Naskali). Kibabevi yayınları.
- Onay, İ. (2013). İslamiyetten önce türklere cenaze ve defin işleminde uygulanan gelenekler ve bunların amaçları. *International Journal of Social Science*, 7, 231-244.
- Orkun, H. N. (1936). *Eski Türk Yazıtları*. Cilt 4. Türk Dil Kurumu.
- Ögel, B. (2000). *Türk Kültür Tarihine Giriş*. Cilt 5. Kültür bakanlığı yayınları.
- Ölmez, F. N. (2016). Türk kültüründe Saça Değın Simgesel ve Alegorik Bir Değerlendirme. *Uluslararası Türkiye - Çekya İlişkileri Sempozyumu ve Karma Türk Sanatları Sergisi*, 10/14 Temmuz.
- Özatıla, N. M. (2018). *Anadolu'da Kadın Saçının Simgesel Değeri ve Sanatta Kullanımı*. Basılmamış yüksek lisans tezi, Işık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özgül, İ. H. (1964). *Rüya Yorumları Ansiklopedisi*. Doğu Matbaası.
- Öztoprak, N. (2004). Divan Şiirinde Güzelin Saç Rengi. *Saç Kitabı içinde*, (Ed. Emine Gürsoy Naskali). Kitabevi yayınları.
- Prokopios. (1828). *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* (Neş. Dindorf II).
- Radloff, W. (1994). *Sibirya'dan II*, (Çev. Ahmet Temir). MEB yayınları.
- Radloff, W. (2012). *Manas* (Çev. Nurer Uğurlu-Türkan Andaç). Örgün yayınları.

İslâmiyet Öncesi Türklerde Saç Kültürü

- Roux, J. P. (2005). *Orta Asya' da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*. Kabalcı yayınları.
- Sümer, F. (1992). *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*. Türk Dünyası araştırmaları vakfı.
- Tanrıdağlı, G. (2000). Uygur kültüründe saç örgüler ve anlamları. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14, 47-53.
- Tosun Yalvaç, M. K. (2002). *Kadriye, Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi Şaduqa Fermanı*. TTK yayınları.
- Türkoğlu, S. (2002). *Tarih Boyunca Anadolu'da Giyim Kuşam*.
- Uludaş, B.A. (2009). Türkistandan Osmanlıya Türk Kadınının Saç Tuvaletleri. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 183, 563-588.
- Vasilyev, D. (2004). Güney Sibiry'a da Göktürk Heykellerindeki Saç, Bıyık ve Sakal Şekilleri. *Saç Kitabı içinde* (Ed. Emine Gürsoy Naskali). Kitabevi yayınları.
- Yalman, A.R. (1993). *Cenup'ta Türkmen Oymakları*. Cilt II. Kültür Bakanlığı yayınları.
- Yörükan, Y. Z. (2016). *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm*. Ötüken.